

KANTÁR BALÁZS

A TOLDI ILLUSZTRÁLT VÁLTOZATAINAK ELEMZÉSE

Arany János *Toldijához* – ahogy a Katedra előző számában már részletesen kifejtettem – többféle illusztráció is készült, ami számos módszertani lehetőséget rejt magában az irodalomtanítás számára. Az irodalomtanár a képeket a szöveg új olvasataiként is szemlélheti, melyek által újabb szempontokból kínálhat rálátást a szövegre a diákok számára. Azt gondolom, hogy nem az a kérdés, valóban szükséges-e a képekről is beszélni, amikor szövegekkel foglalkozunk, hanem az, hogy mennyi időre van szükségünk ahhoz, hogy ez a látásmód az általánosan elfogadott tanári gyakorlat részévé váljék.

FIGURÁK, SZÍNEK, KOMPOZÍCIÓ: A KASS-FÉLE TOLDI

Kass János az egyik legismertebb és legelismertebb magyar illusztrátor. Olyan mesterek világát fordította a rajz nyelvére, mint Bartók Béla, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Jókai Mór, Krúdy Gyula vagy a világirodalom nagyjai közül Shakespeare, Cervantes, Goethe, Dickens, Vergilius, hogy csak a legismertebbeket említsük.

A Kass-féle *Toldi* illusztrációi első sorban a mű szereplőit ábrázolják. Az illusztrátor aránylag kevés tollvonással megalkotott rajzain csak néhány színt használ, mégis átgondolt és gazdag kapcsolattrendszert tud felépíteni szöveg és kép között, mely harmonizál a szöveg különböző olvasataival, helyenként pedig új értelmezési lehetőségeket villant fel. Mindezt a kompozíció, az irányok, a színek és a formák átgondolt művészi használatával éri el.

Kass János illusztrációi nincsenek elszigetelve a szövegtől, hanem ahhoz illeszkedve jelennek meg a könyv lapjain. Nincs olyan oldal, melyen csak kép szerepelne szöveg nélkül, a nagyobb képek mellé is kerül legalább egy versszaknyi a költeményből, ezzel megvalósítva a szöveg és kép „együtt létezéséből” létrejövő műalkotást. Illusztrációinak – és e szó alatt tehát az egy oldalpáron megjelenő képi-szöveges alkotást értem – kompozíciója egy egyszerű mátrix alapján

is értelmezhető. Ebben a rendszerben a lent-fönt és a jobb-bal irányokhoz különböző tulajdonságok, attitűdök kapcsolódnak az ábrázolt karakterek révén. Ami bal oldalt szerepel, az többnyire alárendelt és/vagy ártó szándékú, negatív személy vagy állat. Ami jobb oldalt látható, az általában a fölrendelt, morálisan, fizikailag vagy szociálisan erősebb pozíciót birtokló személy. Az alá-fölrendelt viszony több képen is tematizálódik. Ez a következetes képpozícionálási eljárás az olvasó számára megkönnyíti a műben megjelenő interperszonális viszonyok értelmezését, a karakterek csoportosítását. Van, hogy a képről lemarad az alá- vagy fölrendelt, de az ábrázolt alak megtartja pozícióját.

Kiemelten hangsúlyos szerepet kap az illusztrációkban a figurák tekintetében az irány. Az ilyen közvetett ábrázolás eljárása felismerhető a kötet más illusztrációin is. Ezenkívül az olvasóval szemkontaktust teremtő illusztrációknak két további funkcióját feltételezem. Elsőként az illusztrációk világába történő „belépés” gesztusa lehet ez a szemkontaktus, afféle kezdet, az olvasó megszólítása. Másodsorban pedig ez az expresszív ábrázolás magát a tekintetet mint kifejezőeszközt hangsúlyozza, és hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy a további képeken is feltételezhetően hasonlóan központi szerepet kap majd.

Kass János illusztrációi a szöveg melyebb rétegeivel lépnek kapcsolatba. Nemcsak szó szerint jelenítik meg a leírtakat, de a képzőművészet eszközeivel hozzájárulnak új olvasatok létrejöttéhez is. Megerősítik a szereplők morális pozícióját a kompozíció és a színhasználat által. Párhuzamba állítják a bikát és a csehet mint legyőzendő ellenfeleket a bika-motívum segítségével. Miklós tettei föld és az ég növényi motívumokkal történő összekötése révén transzcendens legitimációt kapnak. Felmerül az özvegyasszony és Miklós anyja közti egyezés is. Ilyen és ehhez hasonló értelmezési lehetőségeket rejt a Kass-féle *Toldi*, mely látszólag egyszerű, visszafogott, mégis a legutolsó vonalig átgondolt illusztrációkat tartalmaz.

VÁSÁRI HANGULAT: A JENKOVCSZKY-FÉLE TOLDI

A Jenkovszky Iván által illusztrált *Toldi* 2003-ban jelent meg az Aranyhal Kiadó gondozásában. Nagy formátumú, keménytáblás kiadvány, mely tele van színes illusztrációval. A borító nem csak erős színeivel, szokatlan sokalakos kompozíciójával vonja magára a figyelmet; az illusztrátor nagy gondot fordít a részletek kidolgozottságára, a gazdag színvilágra, a korhű tárgyi elemekre, a figurák élethű megjelenítésére. Végiglapozva a könyvet azt tapasztaljuk, hogy a vizualitás hangsúlyos összetevője a kiadványnak. A Jenkovszky-féle *Toldi* közel negyven különálló képével tartalmazza a legtöbb illusztrációt a vizsgált négy közül.

A harmadik ének végétől kezdve egy fél malomkő képe van az énekek végén elhelyezve, amolyan lezáró, visszatérő motívumként. Ez egyértelműen Miklós bűnének a szimbóluma, hiszen a kő maga a gyilkos tárgy. Az értelmezés során kiderülhet, hogy a szöveg és az illusztráció nem ugyanazt gondolja az említett tárgyról s a hozzá kapcsolódó cselekményről. A szövegben a főhős különböző eseményeket átélve a bűntől eljut a kegyelemig. A szöveg ritkán vagy alig utal vissza magára a gyilkosságra, az illusztrációk viszont a harmadik énektől kezdve folyamatosan emlékeztetik rá az olvasót. A szöveg előremutat a jövő felé, az illusztrációk ellenben vissza a

múltba. A malomkő mint újra és újra megjelenő utalás Miklós bűnére azért kifogásolható megoldás, mert nem egy tudatosan felépített értelmezést sugall, inkább egy átgondolatlan ötletnek tűnik, mely az értelmezést nemhogy elősegíti vagy termékeny módon új irányba tereli, inkább csak összezavarja. Ilyen megoldásból több is akad még a könyvben.

Az illusztrációk olvasása során a szemlélő a befogadás legelső fázisában megpróbálja az eddigi (szövegből szerzett) tudása segítségével felismerni a képen ábrázoltakat, narratív szövegek esetében megpróbál kialakítani egy képi narratívát. Ezt a folyamatot a képen ismétlődő, újra felbukkanó elemek segítik elő. Kibédi Varga Áron így ír erről: „Az illusztráció narratív folytonossága szaggatott: a teljes történetet belőlük kiolvasni lehetetlen, de a képek kölcsönösen hozzájárulnak egymás felismerhetőségéhez: azáltal, hogy a színek és formák nem változnak váratlanul és a szövegből nem magyarázható módon, azáltal hogy (legalábbis részben) ugyanazokat a lényeket és tárgyakat ábrázolják, azáltal hogy az egyes jelenetekben mindig van olyan elem, amelyik egy előző vagy következő képben fellelhető elemre utal.” (KIBÉDI VARGA, 1998, 159) A szereplők azonosítása esetében a stilizáció mértékétől függően ilyen lehet egy szín, egy ruhadarab, egy arcvonás. Ha ezekkel az elemekkel az illusztrátor szabadabban bánik, a képi narratíva „szaggatottabb” lesz, nehezebben jut el az úgynevezett „heuréka” érzéshez, amit az ábrázoltak felismerése és a szöveggel való azonosítása nyújthatna

számára. Ez az érzés a befogadás korai szakaszában azért bír nagy jelentőséggel, mivel fenntartja és növeli az olvasó motivációját a szöveg és a képek további befogadására. A Jenkovszky-féle *Toldi* esetében ennek több akadálya is van.

Jenkovszky erős érzelmeket ábrázol képregényes-rajzfilmes stílusban. Egyidőben működik a korhű tárgyi világra való referálás, ezzel próbálja stabilizálni, megerősíteni az általa ábrázolt fiktív világot. Ugyanakkor stílusa groteszk, eltúlzott, karikatúrisztikus. Túlzott érzelmek, méretek, izmok, színek, gesztusok, hatásadás kompozíciók és beállítások jellemzik. Felmerül a kérdés, hogy vajon miért használ ennyi túlzást az illusztrátor. Úgy fest, mintha ki akarná színezní, izgalmasabbá, akciódúsabbá akarná tenni a szöveget. Szándékával épp az ellenkezőjét éri el. Kalandregénnyé, akciófilmmé silányítja a *Toldit*, amivel a célja nemigen lehetett más, mint a megoldástól remélt népszerűség s az ebből következő siker. A kötetben a vizualitás igyekszik átvenni az uralmat a szöveg fölött, így nem működik együtt vele, saját történetet ír. Ahelyett, hogy új jelentést adna hozzá a kép a szöveghez, inkább leválik róla.

EGY MERÉSZ VÁLLALKOZÁS: A VOJNICH-FÉLE TOLDI

A Vojnich Erzsébet által illusztrált *Toldi* 2008-ban jelent meg a *Magvető* Kiadónál. Rendhagyó kiadványról van szó, mivel egymástól viszonylag távol álló komponenseket egyesít magában: Arany János szövegét, a képregény műfaját, s teszi mindezt a művész sajátos stílusában. A kritika gyakran nem tud-

ja elhelyezni a kiadványt az illusztrált könyvek rendszerébe, ami nem csoda, hiszen nem számít bevett gyakorlatnak a nemzeti kánon fontos szövegeit a képregény műfajával ilyen formában összekapcsolni. „A képregény itt rendhagyó, a szöveges komponens alig jelenik meg benne, egyéb jellemzői, mint a narrativitás, a folytonosság, a keretekben megjelenő önálló képekből összeálló egész viszont tetten érhető. A képregény szövegének hiánya és a költemény szövegének jelenléte bizonytalanít el bennünket, hogy hiányos képregénnyel, vagy bővített illusztrációval van dolgunk.” (HORVÁTH, 2015)

Az illusztrátorra jellemző a szikár, lényegre törő stílus. Képei egyszerre tárgyilagosak és jelzesszerűek. Dominánsan sötét tónusok uralkodnak a képeken, melyeknek fő témája a tér és az üresség. De a teret nem csupán fizikai, hanem metafizikai, szellemi, spirituális vonatkozásában kutatja és értékeli újra folyamatosan. Hűvös és minimalista stílusa elsősre nehezen összeegyeztethető Arany János művével. Vojnich valóban „sivár” és „borzongató” képsorokat készített a *Toldi*hoz, de azok az olvasók, aki nem ismerik a festőnő minimalista stílusú festményeit, a művészi illusztráció helyett gyermekrajzoknak láthatják a képeket, más szóval a magány, a csönd, az üresség fogalmainak megjelenítői helyett csupán a szöveg cselekményét sajátos módon megismétlő naiv rajzoknak tartja majd őket az olvasó. Úgy vélem, hogy a minimalizmussal itt a stílus minimalizálódása is együtt jár, és hogy a képregény műfaja jóval több lehetőséget kínálna a *Toldi* adaptálásához.

» S A BIRÁT BEVÁRTA AZ UTCARŐZÉPEN. «

Vojnich Erzsébet illusztrációi lecsupaszítják a *Toldit*. Elhagyják a hangulatot, a színeket, a részleteket. Ezek a rajzok a *Toldi* szöveg élő organizmusának röntgenképei. Vajon hová akarják vezetni az olvasót? Egy egyéni olvasat felé, a szerzői instancia felé vagy az illusztrátor olvasata felé? „Ugyanakkor kép és szöveg együtt feszültséget kelt. Míg a szöveg archaikus, díszes, sűrű, tele hasonlatokkal, rímekkel, szemléletes leírásokkal, addig a képek kevésbé részletezők, gyakran csak jelzesszerűek, szándékosan elszegényítettek, egyszerűek, és dominál bennük a borongós szürke és fekete. Míg Arany szövege a családi-erkölcsi rend és a nemzeti dicsőség helyreállításának a narratívája, Vojnich képei inkább valamiféle egzisztenciális elhagyatottságot és rémdrámát idéznek.” – írja Horváth. Ezzel szemben a szövegről a következőket olvashatjuk: „A mű uralkodó esztétikai benyomása a bensőség, az idill, a báj. Nyersebb hangokat nem üt meg.” (IMRE, 1998, 20) Ez az ellentét szerintem nem új olvasatokat, hanem inkább konfliktust szül az olvasóban szöveg és kép között.

„Az üresség is arra való, hogy személyiségünk, érzékenységünk és kultúránk függvényében megtöltsük valamivel. Mindez nem szándék vagy akarat, hanem kondíciók függvénye – az üresség jellegét, minőségét, tragikumát vagy spirituális szintjét alapvetően a befogadó szubjektuma határozza meg.” (KÜRTI, 2015) Vojnich Erzsébet végtelenül lecsupaszított *Toldiját* talán épp az az igény hívta elő, hogy fel kell szabadítani a szöveget a ráakódott értelmezésektől.

Az illusztrációk által a művész mintha a szöveg legelemibb mondanivalóját, legtisztább és legegyszerűbben megfogalmazott üzenetét keresné, s erre kínál lehetőséget az olvasónak is.

MÍTOSZ ÉS HAGYOMÁNY: A JANKOVICS-FÉLE TOLDI

Arany János műve Jankovics Marcell rajzaival 2010-ben jelent meg a Méry Ratio gondozásában. A *Toldi* tizenkét éneke mellé tizenkét iniciálét és ugyanannyi egész oldalas illusztrációt készített a művész. A kiadás képei a kódexfestészet hagyományára építenek háromszínű (fekete-fehér-arany) tusrajzaival. Az antik, a középkori, valamint a nemzeti tradíció meghatározó komponensei az illusztrációknak. A képeken a művész kiemeli *Toldit* az egyszerű emberek sorából, és Naphéroszként, táltosként, hős lovagként állítja az olvasó elé.

A Jankovics-féle *Toldi*ban a mitológikus, heroikus, misztikus jelentés felé tolódik el a hangsúly. Az archaizáló képi világ előhívja Ilosvai Selymes Péter *Toldiját*. Az az érzésünk támadhat, hogy előkerültek az Ilosvai-féle *Toldi* illusztrációi, s most ebben a kötetben Arany szövegét szerkesztették melléjük. Nagy hangsúlyt fektet a csillagászati utalásokra, melyek az összes illusztráción megjelennek.

Jankovics illusztrációi valóban a hagyomány motívumait kereső olvasatot erősítik, ami izgalmas „felderítését” jelentheti az alkotásban fellelhető mitológiai párhuzamoknak, de Arany János szövegének nem ez az egyetlen, és főleg nem az olvasót legszemélye-

sebben megérinteni képes olvasata. Az illusztrációk ebben a kiadásban igen csak domináns szerepet kaptak, így az illusztrációk felől olvasva a szöveget Toldi Miklós a magyar Héraklészként jelenik meg előttünk, akinek tettei párhuzamba állíthatók a görög félisten tizenkét próbatételével, s a fejezetkezdő iniciálék alapján az adott állatövi jegyet is kapcsolatba hozhatjuk a cselekménnyel.

Jankovics Marcell illusztrációi arról tanúskodnak, hogy az illusztrátor alaposan ismeri a szöveget, és létrehozta annak saját vizuális olvasatát, mely egy újabb lehetséges értelmezését nyújtja a *Toldinak*. A képek nem csupán egyszerűen ábrázolják a szöveg bizonyos részeit. A szemlélésük során az olvasónak nem kell megállni a szöveg-kép azonosságok felismerésénél, hanem megalkothatja saját, a szövegnek és annak komponenseit alkotó módon használó és újraértelmező, gyakran narratív képességű képnek együttműködéséből létrejövő olvasatát.

BEFEJEZÉS

Minél inkább tisztában vagyunk a szöveg mellé illesztett kép retorikai erejével, annál inkább tudjuk pedagógusként támogatni, árnyalni a szövegértést a megfelelő illusztrációk bevonásával. Az illusztráció, mely részt vesz az irodalmi mű értelemképzési folyamatában, megérdemli a neki szentelt figyelmet – az oktatási folyamatban hasznos eszköz lehet a pedagógus kezében. Miért ne használnánk hát ki ezt a médiumot jobban az oktató-nevelő munka során?

